

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIV-ik évf. September—October 1889. 5-ik füzet.

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-İK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZTERGOM VIDÉKÉIG.

Negyedik Közlemény.

Hét országra szóló kudarczczal veszté el Pécs harminczegyedik püspöke¹⁾ püspöki székhelyét. Halálra keresték érte egy ideig s csak alig tudta megmenteni bukása vigasztalójául a pusztá becületet. Elébb elhagyták volt főbb tisztjei. Utánok megszökött a lovasság, mely féltette rablott kincseit. A lovasság nyomán odább állt maga Szaniszló püspök is a kezén maradt gyalog hadakkal.²⁾ A katonákat követte az öt szerzetes rend; a szerzeteseket az apácák. Az Urnak háza egyházi és világi őrizők nélkül maradt. Az elhagyatott polgárság kapút tárt a közelgő ellenségnek s a „világvédő padisah“ 1543. jul. 20-án kardcsapás nélkül jutott birtokába a Dunántúl legkiesebb vidékének és legvirágzóbb városának. Elfoglalta a várost, el a várat, s elfoglalt minden templomot, „csak egyet vagy kettőt hagyván meg — Istvánffyként — a hátramaradt keresztényeknek.“³⁾

Pécs háromszáz papja a világ négy tája felé szaladt, hogy biztos menedéket találjon becses személyének. Csupán egyetlen egy — István nevű — maradt jóban-rosszban osztozni a hivekkel.⁴⁾ A három

¹⁾ Koller szerint Várallyi Szaniszló 31-ik püspöke volt Pécsnek, Haas szerint 32-ik. Ugyancsak Haas Istvánnak nevezi őt, a mi nyilván való tévedés. Lásd Baranya. 287.

²⁾ Koller: *Historia Episcopatus Quinqueeclésiensarum*. Tom. V. p. 277. 287—290. — Istvánffy: *Regni Hung. Historia*. Lib. XV. p. 170. — Haas: *Baranya*. 241. 244. 245.

³⁾ *Regni Hung. Hist.* XV. 171. *Coloniae Agrippinae*. 1685.

⁴⁾ Ez vehető ki saját szavaiból: *Hic olim trecenti et plures ministri in sacerdotali dignitate constituti Christo Catholice servientes... Nunc vero omnibus dispersis, aliis occisis, aliis suffocatis... Ego Stephanus Plebanus Quinqueeclésiensis relictus sum minister indignus Captivorum Christianorum*. Koller: *Historia Epp. Quinqueecl.* VI. 338.

nagy plebánia-templom közül csak a Mindenszentek temploma hagyatott meg kezökön, mely templom máig is fennáll és tisztos régi-sége miatt nevezetes.¹⁾ István pap gondja alá vette a Mindenszentek templomát, misét szolgáltattott benne s tiszte szerint buzgón oktatta hiveit lelkiekben és világiakban egyaránt.²⁾ Nagy nyáj lehetett az mégis egy pásztor kezén! Jöttek az új hitnek apostolai és kiszakítottak egy részt a hivek seregéből. Jöttek a nagyhangú kálvinisták, elhatalmasodtak s kényszerítették a régi hit hiveit, hogy a templom használatában velök megosztozzanak.³⁾

1560 körül már a közös templomba jártak mindkét felekezetnek követői.⁴⁾ Történt, hogy egy buzgóbb kálvinista⁵⁾ kiverte a katolikus pap kezéből a szentelt ostyát s a földön lábával tiporta. A török bég halállal büntette az idegen vallás botránkozatóját.⁶⁾ Ily esetekből okulva, külön időben tartottak azután istentiszteletet.⁷⁾ Sőt hitelt érdemlő, a mit jézsuita följegyzések nyomán Ipolyi közöl, hogy épen úgy, mint a Dunamelléki Tolnán, a templomot kétfelé választották: egyik felében prédikált a kálvinista pap, másik felében misézett a katolikus plebánus.⁸⁾

A következő évtizedben a kálvinisták átálltával a templom hasz-

1) Haas: Baranya. 308. — Pécsnek a török előtt három plebánia-temploma volt. Az első lerontatott. 2-ik Mindenszentekről neveztetett és jelenleg is fennáll. A 3-ik Szt.-Benedek temploma, a mai nagyszerű székesegyház. U. o. 250. 251.

2) V. ö. Koller: Hist. Epp. Quinq. VI. 338. — Haas: Baranya. 209.

3) A „hatalmasabb, erősebb, számosabb felekezet pártja“ kényszeríté ez osztozásra, mondja hasonló esetre igen helyesen Ipolyi; de már az nem áll, mit e megjegyzéshez, úgy látszik, Lányi után indulva hozzáfűz, hogy t. i. 1570 táján már csak híre élt volna Tolnában és Baranyában a katolicizmusnak. Lásd: Veresmarti Mihály megtérése historiája. Bevezetés. 15. l.

4) Lányi Károly magyar egyháztörténelme, átdolgozta Knauz Nándor. II. 140.

5) Vesd össze: XXIII-ik tévelygés: Nem kell menni katolikus templomba, sem a katolikusokkal meg nem kell férni. Melius: Aran Tamás. 118. l. — Csak úgy mehetsz, hogy „csufoljad az ő rutságokat, ellene szólj, mint Christus és a régi doktorok.“ U. o. 120. 121. l. A katolikusok bálványozók. 122. 121. 118. l. eretnekek. 115. 116. l.

6) Lányi-Knauz. II. 140.

7) U. o.

8) „Tolnán a katolikusoknak a pasa határozatára meg kellett osztaniók a város nagy templomát. Egyik felében a katolikusok, másikban az új hit követői tartották istentiszteletöket. Mint Pécssett, hol az ariánusokkal oszták meg így. (Annuae Lit. Soc Jesu 1612., 192. Lásd Ipolyi Csallóközi Műemlékek. 59. l. stb.)“ Ipolyi: Veresmarti Mihály megtérése historiája. Bevezetés. 15. l.

nálati joga is átszállt az unitáriusokra.¹⁾ A kálvinisták kezén alig volt e templom 14 évig, az unitáriusok birták azt teljes 114 esztendeig. A kálvinisták mellett virágzott a katolikus egyház s ha nem is növekedett, de számban és hatalomban folyvást jelentékeny maradt; az unitáriusok mellett elolvadt erejük s az atyáik híte mellett végig kitartó néhány szláv és olasz ajkú háznép a XVII. száz folyamán egy rozzant fakápolnában huzódott meg.²⁾

Mint az ostyáról előadott 1560-iki eseményből világos, már a kálvinisták életében sem lehetett egészen tövistelen élete a katolikus plebánosnak. Most az újabb hit beköszöntére teljesen aggodalomba borultak agg napjai. Kivel a Kálvinhítűek nem fértek meg, ugyan mit várt az az unitáriusoktól, kiktől másfél ezer esztendő haladásnak keresztelt tekervényes útvesztői választották el. Kálvin tanait egy kis jóakaró képzeléssel még ugyanazon törzs vakmerőn kihajtott oldalágának tekinthette; a praedestinatio, a sola fides, az urvacsora merevnyakas kérdéseire a szent atyák, a tridenti zsinat, vagy épen a rationalismus kölcsön vett fegyvereivel még válaszolhatott valahogy: de ugyan mit felelhetett az unitáriusok „eretnek“ vélekedésire, kik már akkor is a szentnek hirdetett keresztény kizárólagossággal szemben az általános emberire hivatkoztak; kik már akkor az igaz tudományt és józan észet, a gondolkozás feltétlen szabadságát és az igazság korlátlan kutatását lobogtatták, mint arany jelszavakat, a hit merészen fölemelt zászlaján; s kiknek váratlan feltámadása a Szent-Angyalvár indulgentiás és Péter-kulcsos korhatag bástyáit egész az alvilágig beépített legmélyebb alapjában rendítette meg.³⁾

A budai disputatio fényes sikere magasan felhozta az unitárizmus napját a Dunántúlra. A törökök, kik azelőtt Kálvin hitét nevezgették „igazi keresztény vallásnak“, most pártoló részvétőkkel a feltűnt új irány felé fordultak. Oly formán nyilatkoztak, hogy ők magok is az unitáriusokkal egy istent imádnak; a kálvinistáknak és katolikusoknak ellenben három istenök van és így ezek nem volnának jobbak a bálványimádóknál. Sok boszantást, sőt — mint a plebánus keservesen panaszoja — még üldözést is kellett ekkor a katolikusoknak

¹⁾ E történelmileg nevezetes templomnak, mely a dunántúli unitárizmusnak a XVI. és XVII. sz.-ban épen úgy góczpontja volt, mint a kolozsvári nagy piaci templom az erdélyi unitáriusoknak. képét lásd a Vasárnapi Ujság 1888. évi 39-ik számában.

²⁾ Haas: Baranya. 265. 288.

³⁾ V. ő amaz ismeretes régi emlékverssel:

Alta ruit Babylon: destruxit tecta Lutherus.

Muros Calvinus, sed fundamenta Socinus.

vallásuk miatt elszenvedniök. A török urak feltámadtak ellenök, el akarván nyelni őket, s a hozzájuk tartozókat szét akarván szaggatni, mint oroszlánysok. Az új hit apostolai naponként új meg új feltalálásokkal keresték István papnak lelkét, mit ő Jézusnak kívánt átadni. S ráadásul ezekre még anyagiakban is oly szűk ellátást látott, hogy kenyérben sem ehetett eleget . . .¹⁾

Mint később meglátjuk, sok volt a nagyító túlzás a mostoha viszonyok e sötét rajzában. István papnak, az igaz, volt oka elkeseledni; de kevésbé az unitáriusok, mint inkább saját püspöke miatt, ki soha legkissebbet sem tett elárvelt hivei érdekében. — Midőn a nemes Dudich látta el e tisztet, az elfutott káptalant a szomszéd Szigetvárba gyűjtötte össze, s onnan kormányozta a gondjára bízott egyházmegyét.²⁾ Mióta Szigetvár elveszett s Dudich lemondott, 120 éven keresztül alig láthatjuk valami nyomát annak, hogy Pécs püspökei megyéjükért valamit áldoztak, vagy valamit tettek volna. Arra ugyan volt gondjuk, hogy a tizedekből még 1630. táján is 100 frtot³⁾ huzzanak nyomorult hiveiken, mint mondák, a szükséges „jogörzés végett“; de hogy papjoknak valaha segélyt, a népnek bár egyszer lelki vígaszt, avagy bátorítást nyújtottak volna: sehol arra nézve legkisebb följegyzést nem találunk.

Csupán a pápának jutott eszébe, hogy a török járom alatt nyögő katolikus egyház sorsán valamit enyhítsen. 1581. nyarán Stámir Bonifác István püspököt küldötte Baranyába, ki prédikáljon a hiveknek, kenetes szavakkal vígasztalja meg őket, s ő szentsége, a pápa nevében elégséges bűnbocsánatot és más szükségesség lelki ajándékokat osztogasson . . .⁴⁾ István pap élni kívánt a jó alkalommal. Magához hívatta Mihály plebánust Bicsédről és György plebánust Berkesdről, a hajdan hatalmas baranyai egyházmegye megmaradt őrállóit. Egy levelet szerkesztett velök, melyben megköszönve a pápa gondviselését, a legfeketébb színekkel festették le elhagyott állapotukat s rimánkodva kérik a szentséges atyát, helyezze őket a boszniai püspök fennhatósága alá s a pécsi papot és utódait ruházza fel papszentelési

¹⁾ Lásd István papnak a pápához küldött levelét. Koller: Hist. Epp. Quinq. VI. 337. 338.

²⁾ Haas: Baranya. 287.

³⁾ U. o. 288. Mai pénzértékben mintegy 7—800 forint. V. ö. Századok. 1889. 657.

⁴⁾ V. ö. Misit ad nos Vestra Majestas Consolatorem, Praedivatorem, Visitatorem et Legatum Vestrae Majestatis, qui vita, verbo, et opere ostendit se V. M. missum; indulgentias et alia dona Spiritualia nomine V. M. distribuit. Koller: VI. 337.

joggal, hogy egyházi férfiakat választhasson maga mellé az alkalmasnak látszó világiakból az anyaegyház gyarapítására, az eretnek hitnek pedig kiírtására; mi annál könnyebben kivihető, mert a lutheresek (értsd: unitáriusok) csupán a fölserdült korban, s akkor is csak előzetes vallástétel után részesítik hiveiket keresztségben, vagy más szentségben, ha ugyan szentségnek lehetne azt nevezni . . .¹⁾

E különös kérelem eredménye ösmeretlen. Koller a pécsi püspökség történetében azt hiszi, hogy a pápa nem teljesítette a baranyai papok kérését, legalább is e kérelem teljesítésének semmi nyoma fönn nem maradt.²⁾ Mint második közleményünkben rá mutattunk, ugyanez idő tájt hasonló körülmények között könyörögnek a temesvári katolikusok is segélyért a vidékükön terjedő unitárizmus ellen.³⁾ Betetőzte e tudósításokat 1588-ban az a Rómába érkezett hivatalos színezetű jelentés, hogy a vallás (értsd: katholicizmus) Magyarországból csaknem egészen kiküszöböltetett. Minden részét annyira ellepte az eretnekség, hogy ez országban minden eretnek felekezetet föltalálhatni. Arius tana kiváltképp annyira följul a lelkekben, hogy követőinek száma a többinél már is csaknem nagyobbra tehető.⁴⁾

¹⁾ Eredetije a Szent-Angyalvár levéltárában. Koller az egész levelet közli. Hist. Epp. Quinq. Eccl. VI. 336—339.

²⁾ U. o. 327.

³⁾ Ker. Magv. 1888. 382. 383.

⁴⁾ Előre bocsátva, hogy az esztergomi egyházmegye részben, a pécsi, váradi, csanádi stb. pedig egészen a török alatt áll s hogy az erdélyi megszenteltelenített lakosságtól és tönkre tétetett, így folytatja az ismeretlen jelentestevő: *Religio in Regno Hungariae tota fere est proffigata, et haereses illas partes adeo invaserunt, ut omnes haereticorum Sectae in hoc regno inveniantur, et Ariana adeo praesertim in mentibus innovatur, ut caeteris quasi sit major; multi tamen sunt Atheistae.* A vatikáni levéltárból közli Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum.* Tom. VI. pag. 349—351. — Lányi Károly, történelem tanára a nagyszombati lyceumban s a katolikus egyház fölkapott történetírója, az unitáriusokra vonatkozó részt így fordítja: „Arius tanja különösen terjed s pedig a l a t t o m b a n annyira, hogy követői számát már legnagyobbnak mondhatni.“ *Magyarföld Egyháztörténetei.* Nagyszombat. 1843. I. kt. 173. Ugyanígy olvasható a Knauz Nándor „átdolgozásában“ is. Lányi Károly magyar egyháztörténelme. Esztergom. 1869. II. kt. 154. Ugyancsak Lányi és átdolgozója a református vallás beaurulásáért életét vesztett tolnai bíró esetét így találják olvasóik elé: „A budai helytartó — — oly nagyon megharagudott a tolnai bíróra, hogy ez életveszélyben forgott, azután közhirül téteté“ stb. II kt. 68. l. Pedig az általok idézett forrás ezt mondja: *Purpuratus Budensis — — iudici Tolnensi tantopere indignabatur, ut eundem in capitis periculum coniceret, ediceretque publice etc. Ribini;* *Memorabilia.* I 92. l. — Így megigazítva rakják olvasóik elé az igazságot e gondos lelki atyák!

Érdekes volna e tudósításokat kiegészíteni a pater Leleszi jelentéseivel a szorosabban vett erdélyi unitáriusokról. Fájdalom, e legérdekesebb tudósítások még lappangnak valahol a pápai levéltárak mélységes sötétében. Nevezett jeles jezsuita atya ott volt, mint hallgató, a gyulafehérvári hitvitáknál: látta az alig megszülemlett unitárizmus megerősödését; ott volt, mint tanú, a nagyváradi híres mérközésnél: látta az unitárizmus diadallal előre törését; és a mi ez előzmények után oly kézzelfoghatólag következik: ott volt, mint bíró is, a diadalmas Dávid Ferencznek börtönhalálra kárhoztatásánál.¹⁾ Róma, a még mindig rettentő Róma nem akarta Erdélyt, mint arianus, mint protestáns országot tűrni a keresztény Európa térképén. A mindenható pápai akarat első nagy eszközének Báthory István áll be, ki az unitárius nemesség hatalmát szétzúzza²⁾ s a jezsuiták behozatalának tervét előkészíti; második törpe eszközének Báthory Kristóf lép fel, ki Dávidot elzáratja, a jezsuitákat bételepíti s az országot egy gyermek kezébe adja; a harmadik lelketlen eszköz — et nunc venimus ad fortissimum! Báthory Zsigmond lesz, ki által a még mindig kárhozatosán protestáns ország a végromlás örvényébe sodratik, s ki alatt a tisztán unitárius városok (Torda, Kolozsvár) temető-talpából felforgattatnak. Gyönyörködhetett pater Leleszi derék neveltjében³⁾ s boldogult lelke ugyancsak örülhetett a jezsuita politika végzetes sikerén.

Míg Erdélyben halomra tódultak a nehéz fellegek a hitújítás egén, addig Magyarországon békében éltek protestáns hítfelünk a török hatalom védő szárnya alatt. XIII. Gergely pápa reménnyel és bizalommal telve nézhetett a forrongó Erdély felé; de Temesvár, Makó, Pécs és Nagy-Maros környékén egyetlen kedvező jel sem mutatott arra, hogy a szent Bertalan-éjet ő szentsége még egyszer szíve szerint — mint új pápa korában tette — megünnepelheti.⁴⁾ Az Erdélyben dúló viharnak csak egyetlen gyöngye szélcsapása hatott el egészen Pécsnek vidékeig: Bogáthi Fazakas Miklós, Gerend papja, Erdély legkiválóbb költője, a teljes zsoldárkönyv első magyar fordítója, a Dávid

¹⁾ V. ö. Kultúrféle Krónika. 44. l. — Kővári: Erdély történelme. IV. 35. — Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. 138. 237. 239.

²⁾ Az unitárius főurak tragicus bukását örökre megdicsőíti a Pókay-testvérek magasztos önfeláldozása. Az sem érdektelen, hogy az unitáriusokat saját országaiban elnyomó Miksa az unitárius Békest pártolta a katolikus Báthory ellenében és hogy az unitárizmushoz hajlott Dudichcsal kerestette magának a lengyel koronát.

³⁾ Kultúrféle Krónika. 44. l.— Szilágyi: Erdélyország tört. I. 420.

⁴⁾ Warga Lajos: A ker. egyház történelme. II. 165. 431.

belső hiveit üldöző zaklatások elől Válaszuti Györgynél keresett magának menedéket.

Bogáthi Fazakas Miklós rokonszenves alakját még mindig háromszáz év feledése takarja. Azt bizonyosra vehetjük, hogy Mátyás királyját 1576-ben Tordán szerezte, hol az iskola rektora lehetett. 1579-ben, úgy látszik, Szolnok-Dobokába vonult félre a Dávid fölött elluzódott zivatar elől. 1582-ben, április végén Gerendenen végzé be egyik művét, midőn a rá ingerelt fejedelem haragja kibujdosásra kényszeríteti. ¹⁾ Ugyanazon év május havában elhagyja Erdélyt, s június őt már Baranyában éri. ²⁾

Képzeltetni, mily öröm fogadta Pécsen a messzi földről érkezett hírneves jövevényt. Hitelesen elő kellett adnia ármányos cseleit az áruló olaszoknak és számtalanszor elbeszélte a szeretett mesternek gyászos halálát. Demeter püspök egyházmentő törekvéseiről is kellett számolnia s bizonyára a kárhozatos jezsuita befolyásról is, mely az eszmék szabad röptű fejlődését fejedelmi önkény bilincseivel bénítja. Válaszutit kiváltképen annyira érdekelte a hazájában lefolyt theologiai reactio, hogy kértére Bogáthi külön munkában ismertette az erdélyi unitáriusok újabb elfoglalt álláspontját. Ez érdekes művében azt a Dávid bukásával elfogadott hittételt fejti ki, hogy Jézus isten fia s több és nagyobb, mint a próféták, tehát Jézust bizonyos módon és formában imádni kell. Művét a mű szerzettetése okának kijelentésével végzi: Irtam az én kedves öcsém és különösen kedves barátom, Válaszuti György kedvéért. 1582. jun. 22. Pécsen. ³⁾

Számos kissebb-nagyobb munka került ki még e szorgalmas és nagytudományú ⁴⁾ írónk tollából Pécsen időztében. Itt írta 28 tételét „az igazság kinyomozására“ a szent lélekről, mit 1582. jul. 5-én végzett el. Itt magyarázta meg az apostolok leveleit „a néki nyújtott kicsiny ajándék szerint.“ Itt foglalta „51 cikkelybe, vagy articulusba“ a XVI. és XVII-ik száz. fölöttébb népszerű A p o c a l y-

¹⁾ A (még kiskorú) fejedelmet és tanácsát haragították rá, mint maga írja. Lásd Ker. Magv. XV. 6. — V. ö. XXI. 145.

²⁾ V. ö. Jakab Elek jeles cikkét: Bogáthi Fazakas Miklós XVI. századi magyar theologus és költő. Kereszt. Magvető. XV. 10. 11. 8. 249.

³⁾ Ker. Magv. XV. 8.

⁴⁾ Theologiai ösmereteiről egy újabkori író így nyilatkozik: Ki a midrást, Rásit, Ibn-Ezrát és kivált Kimchit úgy értette s úgy tudta felhasználni, mint Bogáthi, az mindenestbe korának a keresztények közt egyik legkiválóbb hebraistája volt. Kohn Sámuel: A szombatosok. Magyar-Zsidó Szemle. IV. 330.

psisát, „oly magyarsággal, hogy csak bibliaolvasás kellene hozzá, ha ki prédikációkra osztani s újítani akarná.“ Ez utóbbi művét, mint maga megjegyzi, „másfél árkusra summálta vala még jó magyarsággal, Baranyában.“¹⁾ Kiviláglik ezekből, hogy Bogáthi Pécsett theologiai tanító irányban működött. Hihetőleg a pécsi iskola egyházi életre készülö növendékeit oktatta s azok és paptársai számára írta a három vagy négy megnevezett s még egy vagy két elveszett munkáját.

Bármily szeretetbe foglalták is költőjüket a pécsi atyafiak, az erdélyi szabad levegő után mégis csak nehezebbre esett neki a török zsarnokság nyomasztó körében élnie. Kibékült hát az erdélyiekkel. 1584-nek őszén már ismét Tordán látjuk.²⁾ S ötödfél évi „pokol idő“ után lehetőségének megfelelő alkalmazást nyer, midőn kincses Kolozsvár 1589-ben megválasztja másod papjának.³⁾

Kétségtelen bizonyosságú ténynek tarthatjuk, hogy a mikép Bogáthit Baranyába érkeztekor szeretet és tisztelet fogadta, épen úgy ottléte alkalmával is mindvégig elismerés és hála környezte. Kétségtelenül erre mutat az, hogy 1588-iki emlékiratukban a baranyai papok az ő műveit is az unitárizmus alaptevő munkái közé sorozzák.⁴⁾ De a mi ennél sokkal érdekesebb, hogy t. i. baranyai vándorélete magára a költőre minő hatással vala, ennek kimutatására biztos adattal nem rendelkezünk. Nem véljük azonban lehetetlennek, hogy az ottani gyülekezetekben halott Sztárai-féle zsoltárok buzdították őt az összes zsoltárok lefordítására. Csakhamar honába visszaérte után magyar hangokban zendülnek meg lantján a héber költészet remekei. A CXXXVI-ik zsoltárban a költő, mintha saját bujdosását énekelné meg, midőn a pogány földről családjával⁵⁾ az édes honi földre visszatér.

Édes hazánk földe felé hogy az Ur fordíta,
 Siónból elvitt rabjait hogy elbocsáttatta:
 Örömmünkben mi nem hívők, a mit szemünk láta.
 Édest nevet szívünk, szemünk, ki elébb csak síra;
 Nagy örömmel kiki vígan feleinek mondja;
 Vig énekel, hangos nyelvvel az szent Urat áldja.
 Az maghintők ha rossz földbe jó magukot vetik,

¹⁾ Ker. Magvető XV. 6—8.

²⁾ U. o. 5. 246. 249

³⁾ U. o. 250. 1.—V. ö. 6. 1. (hol sajtóhibából 1585 áll 1589 helyett) és 8. 1.

⁴⁾ Pécsi Disputatio. Befejezés.

⁵⁾ V. ö. 1586-ban a gyermekei elvesztén bánkodó Jó b könyvére irt Paraphrasisa (magyarázat) ajánló versében valódi bölcsészi szemlélődések közt panasolja el súlyos bánatát, melyet mindenkitől szeretett fia elvesztése fölött érez. Lásd Jakab Elek: Bogáthi M. Ker. Magv. XV. 246. 247. 176.

Nagy bánattal sírva hintik, mert lételét kétlik ;
 De ha néki üdő szolgál, nagy örömmel gyűjtik.
 Szép magunkat sírya hintők, hogy rabságra menénk.
 Az drága mag ím jól termett, pogány közt hogy élénk.
 Ím örömmel nagyobb részül szép hazánkba térénk...¹⁾

Egy évvel előbb, mintsem Bogáthi Kolozsvár papja lett volna, szomorítá meg Válaszuti Györgyöt egy másik hiv barátjának is elvesztése. 1588 elején Jászberényi György, Pécs első unitárius papja, a kozári és budai hitviták diadalmas bajnoka, itt hagyta lelki diadalainak földi színhelyét és felcserélte a múltó szóharczokat örökké való dicsőséggel.

Jászberényi helyébe a község azonnal Választit állítá. Míg Jászberényi élt, a budai disputatio kudarcza és a herczegszöllösi zsinat végzése óta a Kálvinhítű atyafiak meglehetősen megfértek az unitáriusokkal. Az 1576. előtti zajos hitviták kora elmúlt; a hitűjítók versengő felekezetei simulni kezdettek egymáshoz és a legifjabb testvérek létjogát, bár ha látszatra is, elösmerték. Legalább a vele való vetélkedésre legkissebb kedvet sem mutattak.

Az unitáriusok Isten után mindezt — mint Válaszuti hálásan elősmeri — az elhunyt Jászberényi Györgynek köszönhették. „Kitől egész életiben az háromságos uraim tartottanak elannyira, hogy én immár — ugymond Válaszuti — itt Baranyában tizenhat esztendőttől fogva forogván Jászberéninek társaságában, soha nem emlékezem arra, hogy valaki ezt kívánta volna, hogy vele beszélhessen és jó okok alatt az igasságot véle egyetemben vizsgálhassa: hanem mikor beszélniök kellett, akkor is nagy erőltetésből és kételenítésből, mint az kozári gyűlésben és budai gyűlésben nyilván vagon.“²⁾

Mihelyt Jászberényi György halála kihíredt, legott bátrabban kezdettek lélekzeni az ellenfél táborában elhallgatott híthősök. „Ennek elestivel — írja Válaszuti — netalám azt itilték, hogy a kik megmaradtunk (távul legyen, hogy dicsekedésért mondjam) Isten felelő vagy igazat mondani nem tudunk, vagy az mit tudunk is, ki-

¹⁾ V. ö. Ker. Magv. 241. — Nem tartjuk érdektelennek fölemlíteni, hogy Bogáthi az általa fordított zsoltárokat régi magyar énekek dallamaira alkalmazta. Szenczi Molnár Alberté a kétes dicsőség, hogy francia énekeivel ősi szép dalainkat enyészetnek engedte.

²⁾ Pécsi Disputatio. 12. — W. J. M. (Wadasi Jankovich Miklós.) A' Sociniánusok eredetéről, Magyarországbán volt Ecclesiájokról: Különösen Pétsi Prédicatorjok' Válaszuti Györgynek Kewi Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról. Pest. (1829.) 33. l.

mondani nem merészelnők.⁴⁾ Ujra kezdődtek tehát az évek óta megszűnt torzsalkodások. A nostras-vestras ismét napi rendre került. A pécsiekre hítőkért újabb megpróbáltatások néztek. De a kit legjobban érdekelt ez, Válaszuti nyugodtan várt kihívásra: más vihart is látott ő s bizott a jó ügy diadalában.⁵⁾

Most is, mint 1574-ben, a Duna mellől kelt és támadt a vész reájok. — Mint Pécs ez időben az unitáriusoknak, épen úgy volt Tolna is középpontja a dunántúli kálvinizmusnak. Nagy, népes és gazdag város vala, várral a száraz felől és kikötővel a Duna mellékén. A benne lakott török urak pártfogó részvétőkkel mindjárt kezdetben a Kálvinhít mellé állottak; úgyhogy Szigeti Imrének, Tövisi Mátyásnak és Sztárai Mihálynak sikerült az addig buzgó katolikus várost teljesen az újított hitre bírni. Kitünő iskolát állítottak fel, honnan a tanulók tanulásuk folytatására Debreczenbe, Kolozsvárra, vagy egyenesen külföldre mentek.⁶⁾ Azonkívül Tolna, épen mint Laskó Alsó-Baranyában egy ideig superintendentia székhelye is vala. S mint minden igazhítű Kálvinfészekben, mint akár Genfben, akár Debreczenben, úgy Tolnán is, Laskón is csakhamar felütötte fejét az unitárizmus. 1570-ben az egy isten felől vitát indítanak mindkét helyen, — mint Meliustól értesülünk. A vita eredménye — szintén Melius értesítése szerint — az unitáriusok legyőzése lett volna. Ámde Gerlach 1573-iki útjában Tolna lakóit nagy részint kálvinistáknak s részben ariánusoknak találta. Vajon ezek hitközséget alakítottak volna-e s vajon papjok ki lehetett? — e kérdésekre világos feleletet az eddig napfényre került adatok nem nyújtanak. Annyi mindazonáltal kétségsbe vonhatatlan,

1) Pécsi Disputatio. 12. — Jankovich: A sociniánusok eredetéről. 33. 34.

2) Ő maga következőleg nyilatkozik: Tisztesség legyen az mi kegyelmes Istenünknek, ki az ő egy igaz isméretivel minket meglátogatott és az ő Szent Fiának, az megfeszítettett Jesus Christusnak ismeretire vezérlett, hogy miképpen az szegény (= néhai, boldogult) György uramnak életiben velünk volt és segített, azonképen mostan is velünk vagyon és hisszük, hogy míg egy láb b e n n ü n k j á r,^{*)} velünk leszen elannyira, hogy nem hagyja meggyaláztatni az ő igasságát, és kevés seregit nem hagyja ez világi bölcseknek miatta megszegyenülni. Ehez való biztunkban azért örvendünk abban az igasságban, kit ez világ tudatlanul eretnekségnek mond és ez világi sokaság ellen való tudománnak vagy hitetlenségnek **) nevez. És azt mondjuk, hogy valaki kételkedik, hogy ez igazság volna. jöjjen el és próbálja meg, és tudom, azután nem mond Eretneknek, sem Hitetőknek. De most erről többet nem szollok, mert irásunk megmutattya minden igasságunkat, mikor próbált***) tudósoknak kezéhez kél. Pécsi Disputatio. 12. 13. — Jankovich. 34.

3) V. ö. Ipolyi: Vere marti M. megtérése hist. Bevezetés. 20 l.

*) Az unitár. főiskola példányában: tart. —

**) U. o.: hitetésnek.

***) U. o.: próbáló.

hogy Tolna kálvinista papjainak 1588-ban védekezniök kellett, hogy összes hiveik unitáriussá ne váljanak.

Ezen — ma már hagyományosnak mondható — alapon indult meg ujlag a két testvérhít közti örök féltékenység küzdelme. Ugy látszik, már 1588-at megelőzőleg szidalommal illették, istentelennek és eretneknek nevezték a két felekezet hevesb vérű követői egymás valását¹⁾. 1588 elején pedig a tolnai iskola egyik növendéke Pécsen lakó pajtásával levelezvén, többek közt azt is meg találta írni, hogy mit tart ő az unitáriusok vallása felől, hogy az nem volna egyéb, mint polyva, seprő, rútság, stb. —

A pécsi diák nem tarthatta meg magánál a jó barát kevésse hízegő levelét. Tanitói, a kiknek megmutatta, szégyennel vegyes haraggal látták, mire ragadja immár a szelídlelkű ifjuságot is a felekezeti vakbuzgalom. Nem rakták zsebre az éktelen szidalmat, hanem egy városukban megforduló tekintélyesb tolnai polgártól megkérdezték: ilyenekre tanítják a híres iskola növendékeit?...

Tolnán nem késtek megpirongatni a magáról megfeledkezett ifjút: a törökpártolta pécsiekkel csekély okból vagy minden ok nélkül háborúságba elegyedni sem időszerűnek, sem tanácsosnak nem látszott. Ámde a viszonyok mind súlyosabbra váltak. Tudjuk, hogy már 1588-nak elején maga Tolna másod papja eredt levelezésbe Válaszuti Györggyel és korántsem valami ellenséges indulatból, hanem inkább az unitárius vallás iránt mutatott mélyebb érdekből. Mint alább meglátjuk, ez lesz az első, kivel a patkányok „kitünő ösztöne“ a sülyedő hajót elhagyatja. Mert már a tolnai köznép is erősen forrongott. A városban megfordult pécsiek nem egyszer fölvehették köztük a vallás kérdését s azon a vékony választófalon keresztül, melyet háromszáz éves mesterségesen szított gyűlölet abban az időben még nem tett átlátszatlanná, a két testvér-felekezet kezdett egymásra ösmerni.

Decsi Gáspár volt ekkor Tolna fő prédikátora. Tanult vala Tolnán, Kolozsvárt; sőt még Wittenbergben is. Tudományos híreért és irodalmi működéséért messzi földön nagyra becsülték. Bármily nagy hírű tudós volt azonban Gáspár uram, mégsem tartozott tulajdonai közé a koczkáztató síkraszállás. Már 1573-ban köszvénynyel mentegetőzve vonul el az őt meglátogató Gerlach elől s káplánját küldi a tudós lutheranus pap fogadására, kiről ez elég kiméletlen naplóba jegyezni, hogy tudatlannak találta...²⁾ Most 1588-ban is a feltűnt

¹⁾ V. ö. Jankovich. 23. 30. — Pécsi Disputatio. 5. 10.

²⁾ Szalay László: Adalékok a m. nemzet történetéhez a XVI. században. II. kiad. 222. l.

fenyegető mozgalmak láttára, a helyett, hogy személyesen próbálja meg leküzdeni a feltörekvő új irányt; a helyett, hogy nyíltan szembe szálljon, mint hű pásztor, a nyáját veszélyeztető farkasokkal, jónak látta félre térni a küzdelem elől és a herczegszőlősi zsinat tekintélyével takarózva, hatalomszóval tiltá meg hiveinek, hogy a pécsiekkel bárminő úton vagy módon ne érintkezzenek. . .

Mindkét város fontos kereskedőhely lévén, Tolna és Pécs között élénk közlekedés állt akkoron. A két város polgárai kölcsönösen szálltak egymáshoz üzleti vagy más dolgaikban. Most hogy papjok meghagyására a tolnaiak kezdték eltiltani a pécsieket szállástól és asztaluktól, ez — mint Ipolyi mondja — „szokatlan nagy sértés és embertelenség vala.“¹⁾

Természetesen a pécsiek sem vitték el szó nélkül megaláztatásukat s a dologból Gáspár úrra nézve nem a legjobb szemmel nézett ritka érdekű bonyodalom fejlődött. 1588. ápril. végén ugyanis Pécsről többen igyekeztek a dunaföldvári nagy sokadalomra. Ezek mikor Tolnára értek volna, régi ösmeretség jussán szállottak Kürtösi Jánoshoz. „Kinek mikoron nehéz kedvét látták volna — hogy ez eseményről fenmaradt unitárius emlékirat szavaival éljünk — az megjelenté, hogy prédikátorjoknak tilalma volna az oka, ki őket ellenzené ebben, hogy pécsiekkal se ennének, se innának. De azonközben tanácsul adja az jövendő több háborúságoknak eltávoztatásáért, hogy mennének Gáspár uramhoz és intenék arra, hogy vagy ő menne Pécsé, vagy az pécsiek hoznák Tholnára prédikátorjokat, az kösségnek háborúságának leszállításáért és az tudományban való vélekedésnek megigazításáért. Ezt mikor az mieink javallották volna, engednek az intésnek és nevezet szerént házához mennek ímez személyek: Magasi János, Mihály István, Szabó András, Ferencz deák, Bernárd deák, Szűcs András, György deák és Kis Ferencz deák etc.“²⁾

Látni való, hogy a Kürtösihez beszállt pécsi polgárok közül minden másodikat deáknak neveztek, mely gyakori cím, e korban iskolázott embert jelentvén, a pécsi polgárság nem közönséges miveltségi állapotáról tanúskodik.

A következő eseményeket Válaszuti György fenmaradt elbeszélése után adjuk, elhagyván vagy összevonván a kevésbé jellemző, avagy csekély fontosságú részleteket. Nem mulaszthatjuk el föl-

¹⁾ Veresmarti Mihály megtérése historiája. Bevezetés. 19. l. — Ipolyi még következő megjegyzéssel kíséri: Décsi (igy) azért tiltá meg a pécsiektől a vendégjogot, mert ezek már kezdék hintegetni szállásadóiknál az ujjabb tant.

²⁾ Pécsi Disputatio. 2. l. — Jankovich: A sociniánusok eredetéről 18. l.

hivni egyúttal a figyelmet arra, hogy a Válaszuti szépen folyó, jellemzetes prózája gyöngye a XVI. százév magyar irodalmának ¹⁾ s nem hamar találhatnánk abból az időből szerzőt, kinek művét hűségben és érdekességben, korrajzi vagy egyháztörténeti tekintetben a „Pécsi Disputatio“ elébe tehetnők.

„Mikoron Gáspár uram látta volna őket, több beszédek után hozzájövösöknek okát akarja megtudni, ezen azért így kezdték el beszédeket: — Ezért jöttünk kegyelmedhez, hogy okát érthessük meg ennek mi légyen: hogy mikor az tholnaiak mi hozzánk jönnek, még az kisebbeknek is tisztességgel vagyunk; mikor pedig mi ide jövünk, még az szállástól is megtilalmaztatunk, nem hogy valaki tisztességgel akarna lenni. Erre Gáspár uram így felelt: — Még is nem tudjátok-e, úgymond, az okát? ennek oka ez, mert az Christus örökké valóságát és istenségét megtagadtátok. Erre az mieink felelni nem akarnak; hanem csak erre intik, hogy ha ez az igaz: jöjjön Pécs(cs)é, és az mi prédikátorunkat győzd meg, és ha szentirásból meggyőzzetetik, többé mi kenyeret néki nem nyujtunk; és így hozzád térvén, veled egyesek leszünk. Ha pedig oda nem jöhetsz, legyen jó módja, és mi őtet ide kételenítjük jönni. Erre ő ezt felelte, hogy azt megkésérteni haszontalan dolog. Mert az ti prédikátorotok is, úgymond, az ő vallásában megerősödött, én is az enyémben. És azért semmiképpen eggyünk az másunknak nem engedhetne. ²⁾ Ő is azért ide bár ne jöjjön, én sem megyek oda. — Ez szóra Mihály István ³⁾ ismét szolla, eszében juttatván elébeni fogadását és ígéretit; és kéri, hogy ebben egyebet ne cselekedjék: mert ő miatta tartatott volna lelkiösmerete ennyi időtől fogván való kötélben,

¹⁾ Jankovich 1829-ben a magyar tudós világ előtt így méltatja: „Illy becses és ritka kézirat — — ékes tiszta magyarságával gyönyörködtet, azon édes örömet gerjesztvén bennünk, hogy még a pogány törökök dühös birodalma alatt is, olly szeplőtelenül hagyatott magyar nyelvünk és fentartatott nemzeti-ségünk.“ A sociniánusok eredetéről. 40. l. Értekezését Jankovich önállóan is kiadta s a Tudományos Gyűjteményben is. (1829. VI. 31—79.) Mondanunk sem kell, hogy szerzőnek feltűnő elfogultsága és felületessége miatt e mű csak fölötte igen ovatosan használható. A benne töredékesen s csak mintegy mutatóványkép között „becses, ritka“ kézirat ma a Nemzeti Múzeum birtokában van. Mi a kolozsvári unitárius főiskola példányát használtuk, melyet 1608/9-ben másolt le pécsi Szabó János „lelkének nagy gyönyörűségével“ s mely egy 1758-ban kelt bejegyzés szerint Kimitáné (Kmita Andrásné) asszonyunk kegyes és istenes in-dulatjából jutott a főiskola birtokába.

²⁾ E nyilatkozatból is kitűnik Decsi Gáspár bölcs ovatossága.

³⁾ E külsőleg unitárius, de titokban még Kálvinhítű pécsi polgárt az unitárius főiskola másolata következetesen mind végig Mihály Ispánnak nevezi.

ki ő neki immár sokszor fogadta volna, hogy Pécsé jönne és Györggyel¹⁾ egynehány napig beszélgetne csendességgel és szelidséggel. De ennek sem engedett, hanem Földvárra halasztotta válaszádat. Ott — úgy mond — több uraim is lesznek²⁾, és meglátjuk, mit kell cselekednünk.“

„Ezzel előle az mi feleink kijövéen, utokban elindulnak és szándékok szerént Földvárra jutnak, hova Gáspár uram is ígérete szerént felmegyen. És hozzájuk menvén, ott is a mi feleink emlékeztetik az prédikátorokat Gáspár uramnak szavára és az pécsi közönségnek kívánságára; kik között mikor Scarica Máthé uram is ott volna, felel nekik, és először is javallja kívánságokat és ígéretet tészén az Pécsé való jövetelök felől. — De miért hogy, úgy mond, nekünk is vadnak polgárink, kik nekünk kenyeret adnak, nem illendő azok nélkül indulatot tennünk: hanem eleikben terjesztvén az kegyelmetek kívánságát, valamit tanácsul adnak, abba járunk el; és kegyelmeteknek levelünk által meg is izenjük, ha kelljen-e várnotok, avagy ne, és minémű okkal engedhessünk kívánságtoknak. Jobb is minékünk oda mennünk, hogy sem mint ők jönnének mihozzánk, miért hogy köztetek lött az botránkozás. Mely miatt nem tagadhatjuk, jó uraim, hogy még az törököknél is inkább nem gyülnénk. Annyit cselekedett köztetek az tudományak megváltoztatása.“³⁾

„Mikor az uraim kereskedéseknek utjából haza mihozzánk tértenek volna és megjelentették volna énnékem, mint jártanak mind Decsi Gáspár urammal, mind Földvárat Scarica Máté urammal és miképen töttenek volna ígéretet az hozzánk való jövetelökről: várakozásban itélők hogy lennénk szent Margit asszony napig, melyben Pellérd⁴⁾ jó sokadalom esik, és akkoron megtetszenék

¹⁾ Jászberényi Györgyöt érti.

²⁾ Paptársait érti.

³⁾ Jankovichnál: köztünk. — A sociniánusok eredetéről. 20. l. Ugyancsak ott az' utolsó két mondat csonka és teljesen érthetetlen. — Jankovich a következő módon mutatja be Skaricza Mátét olvasóinak: „Ez a Dunamelléki Reformatus Híveknek legnagyobb hálát érdemlő Tudós Egyházi Hőssök: nekie kell tulajdonítaniok a' Genevai Confessiának Duna mellett állhatatos megtartását; ő-nekie az Új Arianusok Dogmájának nem csak távoztatását, de hol már bevétetett is, kiirtását, és eltiltását; úgy a' Genevai Confessio szerint történt Reformatiónak kezdetéről írt első írásbeli tudósítást, mellyet Szegedi Istvánnak Theologiae Sincerae Loci Communes, Basileae, 1588. in Folio nyomtatott könyvében annak élete leírásában kiadott. Lásd életét Bod Péter Athenássában, Czwittingert, Horányit addig, míg Tudós és Egyházi érdemei ezeknél bővebben fel nem világosíttatnak.“ A sociniánusok eredetéről. 8. l.

⁴⁾ Pellérd, Pécsből délnyugotra. Akkoriban unitárius helység.

vagy levelökből, vagy izenetökből, mi volna szándékjok. Mellyet meghallván, mi is szabadon gondolhatnánk, mit kellene cselekednünk és minémű kötés alatt kellene azt az dolgot mozgatnunk, főképpen ilyen félelmes időben.¹⁾ De mikor mi erről várakoznánk²⁾ „ezen közben egyik prédikátor társoknak közinkben fordulásával minden hozzánk tartozó hallgatókkal fölötte igen megörvendezteténk. Mert imé mikor Mihály István szent Margit asszony nap előtt való hétben házához jutott volna, kocsijára magát Bereki András adván,³⁾ (ki ezelőtt az tholnaiaknak volt teljes kilencz esztendeig való prédikátorok, Decsi Gáspárnak segítő társa) hát ime vele hozzánk jött. Kit mikoron láttam volna, ennyivel örömesb ragadék és apólassal (csókkal) köszönték, mennyivel tudtam ezelőtt való akaratját és hozzánk való szerelmét, kivel énnékem teljes farsangnak idejétől fogván mind eddig folyt volt levelem és barátságom: vélvén azt, hogy immár állhatatos lészen, és az előtt való cselekedetinek utját (többé) nem követnéje. Melyben nagy szép beszédével erősíte minket⁴⁾ és teljes 13 napig velünk lévén, maga felől jó és örökké való reménységet gerjeszte; ennyivel inkább ebben erősödvén, mert immár az önnön (maga) tulajdon öcsét az előtt közinkben mestersegre eresztette vala, Stephanus Berekiust⁵⁾: hogy ő az mi tudományunkat mind öcsével egyetemben holtig való szolgálattal megörvendeztesse, az egy igaz Istennek nevének prédikálásával és az Názárethi Jesus Christusnak ismeretével. Ugyan ebben örökített [erősített] volna ezzel is, hogy az mi várasunknak fejeit elő szólitatá és azoknak hallottára az gyülekezetben (hitünkéről) vallást tett vala szent Margit asszony nap estén [jul. 13] és azzal biztatott vala, hogy ha mi mind elállanánk arról is, de ő bizony soha ezt az tudományt, ha meg kellene érette halni is, meg nem máslaná (másolná). Sőt ha Válaszuti György ő maga ellenem támadna is érette, néki sem hinnék; sőt minden tehetségem szerint ellene állanék.“⁶⁾ —

¹⁾ A szarnok s minden alkalommal hasznót húzni igyekvő török uralmat érti.

²⁾ Jankovich: 22. — Pécsi Disputatio. 4.

³⁾ Ez a mondat a Nemz. Muzeum példányában olvashatatlan.

⁴⁾ Jankovichnál e mondat érthetetlen.

⁵⁾ Mester a. m. tanító abban az időben. Basilius Istvánt, Molnár Gergelyt, a kolozsvári iskola tanárait, mesternek nevezik a város jegyzőkönyvei. Pl. Magister Stephanus rector scholae etc. Lásd Fekete M. hály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört. 9 l. — Bereki István hihetőleg az énekvezéri teendőket is vitte a pécsi ekkleziában. A korabeliek szokása szerint, latinus műveltsége fitogtására nevezte magát Stephanus Berekiusnak.

⁶⁾ Jankovich: 20. 21. l. — Pécsi Disp. 3. 4.

— „És mikoron sok erős beszédekkel és közönséges vallástételekkel az egy Atya Istenről és Názárethi Jesusról, melyet cselekedék mind polgári rendek előtt, mind az minnön személyünk előtt, közinkben ajánlotta vala magát, ezen való örömnünkben jönak ítélők, hogy közönségnek levele bocsáttassék az tholnaiak közzé mindenféle békeségnek szerzésének okáért, melyben talám ezt is cselekedhetnők, hogy Bereki Andrást az tholnaiak közzül békességgel minden hozzá tartozókkal (egyetemben) kivehetnők: ¹⁾ az mi legnagyobb, meg is confirmálhatnók az közöttünk való megmaradásban annyival inkább, ha közöttünk való szóbeszédet és disputálást hallhatná. Ebben való előmenetelre azért az mi városbéli biráink és polgárink jó reménség alatt ilyen levelet íranak, kit betű szerint jó bizonyságért ím megírok:“ ²⁾

„Az egy, ³⁾ igaz, hatalmas, rettenetes ítéletű, bölcs. egyedül könyörülő és mindenható Istentől, az mi Urunk Jesus Christusnak ⁴⁾ dicsőséges szent Attyától és Istenétől, kegyelmet, békeséget kívánunk kegyelmeteknek, mind fejenként kicsintül fogván nagyiglan! ⁵⁾

Nemes és tiszteletes Uraink! mindeneknek előtte híuk (híjuk) mi bizonyságúl az élő Istent, kinek szolgálai közzül és népei közzül valóknak mi is ez nyomorúlt világban magunkat valljuk és tartjuk, hogy minden mi ügyekezatinkben, járással és keléssel való dolgainkban úgy ügyekezttük, erőlködtük magunkat viselni és hordozni, hogy senkinek búára (bújára), tisztességének és életének kárára ne lennénk és élénk; főképpen kegyelmeteknek, úgy mint kik eleitül fogván még atyáinknak is baráti és jó akaró szomszédi voltatok. Mely mi életünknek és barátságos cselekedetünknek ha egyéb jövedelmét nem várhattuk is, de még is ezt gondoltuk belőle, hogy kegyelmetek is megtekintvén jóra való indulatinkot, hasonló tisztességgel és barátságos szomszédssággal minket is megörvendeztetne kegyelmetek. De látván innár minden mi várásinknak és reménséginknek némellyek miatt elesését, nem türhetük, hogy kegyelmeteknek panaszszal az mi rajtunk tött gyalázatot ne beszéllenők:

¹⁾ Kettőre látszik e törekvés utalni: arra, hogy Tolnán 1588-ban már nem voltak unitáriusok; vagy pedig arra, hogy az unitarizmusra áttért Berekinék a nagy részt kálvinisták által lakott városban az odium theologorum előtt nem lehetett biztos maradása. Viszont e hely arra is enged következtetnünk, hogy a pécsiek a tárt karokkal fogadott lelkésznek mind foglalkozási kört, mind megélhetési módot nagyon könnyen adhattak.

²⁾ Az unitár. főiskola példányában: jó reménség által ilyen levelet irattanak, kit bizonyságért ím megírok.

³⁾ Jankovichnál: egyedül igaz.

⁴⁾ Jankovichnál: Christusunknak.

⁵⁾ Az utómondat Jankovichnál hiányzik.

Első és fő ok ebben ez, mert hitünknek igaz rendiért nem csak városokban neveztetünk töledek istenteleneknek és eretnekeknek, hanem még városunkban is, házunkban és honyunkban, kik között leg és legnehezebben szenvedgyük az kegyelmetek Scholájából-e, prédikátortoktól-e, avagy polgári társaságokat között nagy gyalázzattal és hallatlan szidalommal iratott¹⁾ és házunkra küldetett levelet, melyben hitünket nemcsak rútságna, nemcsak pilyvának,²⁾ nemcsak seprőnek, de ganának és tisztességgel legyen mondván — — irta³⁾ és éktelenül fecsegte.

Mely éktelenséget hogy mí el ne szenvedgyünk panasz nélkül, intetünk először is az élő Istennek tiszteletitül, ki felől mí igaz és tökéletes hittel vallyuk,⁴⁾ hogy csak ő legyen egyedül segítő minden társ nélkül; mennek, földnek, tengernek és ezekben levő állatoknak hatalmas teremttője; ki miképpen egyedül teremttő, ezenképpen minden állatoknak egyedül őrizője, éltetője, táplálója és minden jószágoknak kuffeje; kit mí igaz és megváltozhatatlan parancsolattya szerint csak egyedül imádunk és minden mí testi-lelki szükségünket, Christus fejünknek (így) és minden szenteknek példája szerint, csak ő reája támasztyuk. Ezt penig sem kettősnek, sem hármának, vagy állatban vagy személyben, nem vallyuk; hanem csak annak, ki felől hitünk első ágazattya vallást tett, mondván: Hiszünk egy Istenben (nem kettőben, sem háromban), mindenható atyában (nem háromságban), mennek és földnek teremttőjében...

Másodsor az Ur Jesus Christus felől való vallástételünknek igazsága is ezent mutattya, hogy cselekedgyünk, mert mí nem hogy annak itélők ő felőle való hitünket, az minek mondgyátok és mondattyaitek veletek; de minden hétszer öntetett aranyál és drága köveknél szeb-

¹⁾ Az unitár. főiskola példányában: iratattott.

²⁾ Az eredeti szövegben „pillva“ állt, legalább így van a Nemz. Muzem példányában. (Lásd Jankovichnál 23. l.) Az unitár. főiskola másolata pilluának (pillva) írja. Nem lehet más, mint a szláv plēva szóból magyarított pelyva, polyva szavunk tájejtésű alakja. Igazolja e feltevést és átírást maga a codex eredeti helyesírása, mint: illien = illen, meli = mely, folit = folyt, Mihali = Mihály, niaualia = nyavalya stb.

³⁾ Az itten kimaradt szó feltalálható őszinte valón a kath. történetirők munkáiban. Meglepő, mennyire építnek e komoly itéletű férfiak az éretlen tolnai diák pillanat hevében kiszalasztott nyers kifejezésén! Megtaláljuk Haasnál, meg Lányinál, meg Lányi-Knauznál; sőt nagy bámulatunkra még a kitűnő Ipolyit is nyomokban írők. (Lásd „Veresmarti M. élete és munkái“ című korrajzát a hitújítás idejéből. Házi-Könyvtár. XVIII. 25. 26. l.) Természetesen egyik sem késik e jelenték nélküli esetet általánosítani és a protestáns felekezetek testvériségére himet varrni belőle. Bátran kimondhatjuk, hogy mindannyiok előadása forrásuk nem ismeréséből származik. Ha Ipolyi forgatta volna egy kissé a „Pécsi Disputatio“ lapjait, őszintén bevallhatta volna, hogy az unitáriusok és kálvinisták 1588-ki vitájában több mérséklet lelhető, mint Pázmány száz híharczában, vagy akár száz Telegdiben és Balásfiban. . . .

⁴⁾ Jankovich nemcsak sokat ferdít a „socianianusokról“ kiadott értekezésében, hanem az itt következő hitvallást merőben ki is hagyja a korabeli vallásos türelemre és felvilágosodásra mutató ily érdekes okadással: Gy e n g é b e k b o t r á n k o z á s a e l m e l l ő z é s é r t k i n y o m t a t n i s z á n t s z á n d é k k a l e l m u l a s z t o t t a m . . . (41. l.)

nek és drágábnak hisszük és tartjuk; melynek rövid summája ez: Hisszük az Máriától született Jesust amaz atya Istennek erejének fogantatásából lenni, ¹⁾ ki Bethlehemben született (nem pedig, az mint rá költötték, teremtésnek előtte Istennek állattayából); ezt mondjuk azon élő Atya Isten lelkétől egyetlen egy megszenteltetett Urunknak és Christusunknak lenni (nem pedig amaz fiút, kit mondanak, hogy az Máriától született Jesusban bocsáttatott az emberi váltságának okáért); ki Pontius Pilatusnak idejében megölettetett és az Atya istentől harmadnapra halottaiból feltámasztatott, és az dicsőségnek jobbjára bévitetett; honnat mindeneknek itüföire eljövendő utolsó időben. Ezt vallyuk, hogy minden hatalmat vett az ő mennyei sz. Attyától, mint irván vagon: Az atya minden hatalmat adott az ő Fiának; ennek adott szent lelket; adott dicsőséget és itüföletet; adott minden nevek felett való nevet; adott végre az ő haláláig való engedelmességéért minden népeken való örökséget, méltóságot és uraságot. Ennek életének és tudományának követésében tartjuk üdvösségünket. Mert hisszük az ő egyszer való halálát mi érettünk való áldozattyanak, és vérenek kiontását az mi életünknek ²⁾ itallyának és Isten kegyelmességéből elégségesnek

Ezeket azért akartuk kegyelmeteknek rövideden eleiben rendelni (adni), hogy megismerjétek hitünket, ha az Apostoli Credo szerint vagon-é, avagy nem? És hogy megítljétek, ha arra az gyalázatra és szidalomra méltók vagyunk-é, vagy nem? Mert láttyátok, mi más Credót nem tartunk, hanem az melyet tő is vallotok és apostoli vallásnak hivatok.

Ezt kívánnyuk azért kegyelmepektől megérteni, ha ilyen hitben lévőkre legyen-é szabadságtok az hatalmas uraktól és fejedelmektől,³⁾ vagy nem: hogy szabadon kergethessetek és szidalmazhassatok érette. Ha vagon, azt mondgyátok: nincs mit tennünk, minden rajtunk tött bossúságot el kell szenvednünk és tünnünk; ha kedigh (pedig) nincsen: miért akartok rajtunk nyelvetekkel hatalmaskodni, és miért bocsát kegyelmekek zabola nélkül mindent ellenünk való szidalomra és hitünknek rütítésára? Ha azt mondgya kegyelmekek, hogy hirettekkel és akaratokkal nincsen: mi azzal nem gondolunk, valaki mit cselekedett, fogjátok törvényre: azt mi kegyelmekeknek ugyan megköszönnyük; és megláttya kegyelmekek, (hogy) valaki léssen az, gondgyát viseljük, hogy többé várassa és feje ellen senkinek hitét meg nem szidalmazza: oly módon megkeressük az uraknak ereje és (igaz) törvénye szerint. ³⁾

Mi azt gondollyuk vala, hogy kegyelmekek gondol valamit efféle közönséges háborúnak következéséről, ⁴⁾ azért jelentettük vala meg kegyelmekeknek ez előtt is az kegyelmekek tisztességbeli polgári társátul, Nagy Amborustul; de megismertük nyilván azután következett dolgokból is, hogy nem csak gyermekeknek és iffiaknak légyen köztetek sza-

¹⁾ Hátrább Válaszuti szerint: Dávid magvából. Jézus csodaszerű fogantatásának még nem oly rég is akadtak hievei az unitárius egyházban. E kérdés történeti levezetését lásd Simén Domokos jeles értekezésében Ker. Magvető. VII. 129—141.

²⁾ A másoló tévedéséből: ételünknek itallyának.

³⁾ A szabad vallásgyakorlatot engedő török hatóságot érti.

⁴⁾ Célzás a budai disputatióra

badsága az boszúságtételre és szidalmazásra: hanem még öregeknek is, kik szállásokot töllünk gyalázatosan tilalmazzák, mint ez elmúlt napokban is történt dolgok az mi atyánkfiaiinak oda fel való utokban. Kinek mikor okáról tudakoztanak volna, prédikátorokra igazítottanak, hogy ő tanította (volna) kegyelmeteket afféle gazdálkodásra és atyafiú szeretetre, kit az egy élő Isten itilje meg, ha igazán cselekedni-é, avagy nem.

Azt halljuk, sőt ugyan megtudtuk, hogy kőre akar állatni és állat bennetek, ¹⁾ valaki az (egy) élő Isten(nek tisztelete) felől beszédre adgya magát; de még azt nem hallottuk, hogy valaki egynéhány száz forint érő marhát ad nekünk ²⁾ (melynek megvételében sok szónk, beszédünk vagyon veletek³⁾ ki tilalmazta volna, és kőre állatta volna; melynek nem úgy kellene lenni, ha ugyan (szintén) az ő tudományát efféle cselekedetekkel akarja igaznak bizonyítani.

Erről az mi polgár társaink, mikor néminap az kegyelmetek várasában lévén, értekeztenek volna szemtől szemben, Gáspár urunkhoz térvén, ügyekeztenek jöendő békeségnek okáért ilyen dolgot kívánni: Hogy ha ő kegyelme az igaz prophéta, mely prophétálásért⁴⁾ kit mi ha meg nem érthetünk, szabad minket káromlani és hitünk igazságában rútitani: cselekedgye ezt ő kegyelme, hogy jöjön várasunkban és valamig akarja, mind addig tanítson, prédikállyon és jó lelki ismeretből az mi tanítónkkal beszélgessen. Avagy ha néki tetszenék, mi (rá) kételenitenők kegyelmetekhez menni az mi tanítónkat, hogy kegyelmetek engedelméből prédikállyanak, tanítsanak, Gáspár urunkkal jó rend és kezesség (békeség) alatt szollyanak, vetekedgyenek.

Erről azt mondgyuk kegyelmeteknek, hogy mi szónkat szólták az mi feleink; kire most is, ha kívánsága vagyon kegyelmeteknek és Gáspár urunknak arra az dologra, legyen módgya, és bizonynal hidgye kegyelmetek most is, hogy valamelyiket kívánnya kegyelmetek, megcselekedgyük. Sőt ugyan azt mondgyuk, hogy ha Gáspár urunk megmutathatta mi nekünk, hogy az mi prédikátorinknak tudományja, melyre minket tanítottak, szentírásban nincsen, soha nékik többé mi kenyerünket nem nyujtjuk; ha pedig ezt meg nem cselekedheti, vagy nem akarja cselekedni, szabad legyen kegyelmetek vele, valaminémű tisztességet adnia néki érette. De ezt kívánnjuk, hogy többé nyelvél ne rútitja se hitünket, se személyünket; mert ha reánk nem érheti azt, az mit mond: az hatalmas császár törvénye szerint bizony meglátjuk, mi okból (okkal) vett magának ilyen nagy papi méltóságot, hogy régi barátságos várasunk-és várastokbelieket megháborítson; holott minden tanításának summájának kellene lenni, hogy Istent szerettesse veletek és felebarátotokat, mellyet valaki meg nem cselekszik, nem igaz keresztyén az!

Ez summája irásunknak: hogy ha mi indulat vagyon kegyelmetekben (kit tudunk, hogy vagyon) az isteni szeretethez és az atyafiú szeretetnek megtartásához, kegyelmeteket kérjük, mint szerelmes urain-

¹⁾ T. i. szegyenköre, pellengére.

²⁾ Marha a. m. kincs, vagyon, érték a régi magyar szólásmódban.

³⁾ Az unitár. főisk példányában: velök.

⁴⁾ Jankovichnál: prophétálásért.

kat és szomszédinkot, hogy kegyelmek ügyekezék leszállítani az közöttünk való háborúságot és ne engedje kegyelmek tovább menni az gyűlölködést, vessen véget kegyelmek az gyalázatos szidalmazásnak és fenyítse meg kegyelmek az kívül járó-kelő iffúságot, hogy az háborúságnak minden ok adása kitöröltessék mi közzülünk, és az szeretet építessék. Ezt, Isten ő szent Felsege láttya szívünket, jó lelki ismeretből és jó akaratból irtuk kegyelmeknek; és kérjük kegyelmeket, hogy gonosz néven ne vegye kegyelmek, hanem minden jóra való magyarázattal. Mert mi ha háborúságot szeretnénk, volt okunk rejá; de addig, míg kegyelmeknek panaszunk terjeszthettük, nem akartunk semmit mozdítani. És ha kegyelmekben az szeretetre való indulatot látandgyuk, minden rajtunk lőtt gyalázatokról elfeletkezünk és soha még gyermekteknek is bűn gyanánt meg nem emlittyük. Kegyelmetektől ezekre minden jó választ várunk, ugyanezen emberünk által; és az hatalma Isten parancsolattya szerint való eggyesülést és szeretetnek közöttünk nevedését kívánnyuk.

Az élő Isten megáldgya és tartsa kegyelmeket mind kizintől fogván nagyiglan. Költ Pétsen 15. July 1588. Pétsi Fő bíró Kis Farkas. Polgár Mester Zabó Gergely az ő jámbor tanácsival egyetemben.

„Ez megiratott levél, kit elolvasál, volt az mi várasunkból kiadatva az tholnai tanácsnak, mind az Isten tisztességének megadására, mind az közönséges tisztességnek és békeségnek megszerzésére. Melyre mit feleltének légyen, váras pecséti alatt adatott (irattatott) levelökben, az tholnai uraim, im azt is betű szerint megírom:

Az atya mindenható Ur Istentől és az ő örökké való egy¹⁾ szülött fiától, az Jesus Christustól, az Szentlélekkel egyetemben kívánunk kegyelmeknek egészéget, lelki testi békeséget és az örök életet.

Megadák mi nékünk, tisztelendő uraink, az tí kegyelmek levél, melyből megértők kegyelmeknek szívében való felindulását, és abból való kívánságát is, mellyekre akarnók, ha szinte úgy megfelelhetnénk, az mint az kegyelmek levelének rendi kívánnya. Mind az által ha minden czikkelyre meg nem felelhetünk, ezt kegyelmek valami gonosz végre [célra] ne magyarázza, hanem inkább az követeknek töllünk való elsietésének tulajdovítsa. Először pedig, holot kegyelmek maga felől ilyen vallást téssen, hogy eleitől fogva azon ügyekezettek, hogy senkinek, főképpen minékünk bántásunkra ne lennétek, miért hogy régtől fogva ismeretesek és barátságosok voltunk: ezt kegyelmektől jó néven vesszük és köszönyük is kegyelmeknek, mint bizott urainknak. Mi is bizonyára az közönséges emberi társaságra és barátságos szomszedsági dolgokra nézvén, soha kegyelmeknek sem kárára, sem gyalázattyára nem voltunk és ezután sem ügyekezünk lenni. De hogy kegyelmekhez szintén olyan szívvel és jó akarattal nem lehetünk, mint egyéb szomszedságban²⁾ lakozó jámbor várasbeli urainkhoz és atyánkfiához, oka ennek az mi hitünkötől és vallásunktól különböző hit, mellyel magatoktól mind minket s mind penig az töb keresztyén várasokban való atyafia-

¹⁾ Mindkét másoló hibájából: régi.

²⁾ Jankovichnál: szomszedságinkban.

kot elidegenítették. ¹⁾ Azért kegyelmek az mi veletek való ellenkezésünket ne az mi embertelenségünknek, hanem annak az tudománnak tulajdonítsátok, melyet az egész keresztyén világnak boszúságára várostokban béocsátottatok. Holott pedig hitőket és Isten felől való vallásokat mentitek és azt nagy bő beszéddel hozzánk küldöttétek, mi arra rövideden felellyük, hogy valamit kegyelmek vall, azt kegyelmek tudgya; de mi attól az egy örökké való Istentől, kinek nevében megkeresztelkedtünk, sőt meg tí is, el nem szakadunk, hanem: Hiszünk az egy Istenben, ki az mindenható Atya, mennek, földnek teremptője, az mint az Apostoli Credo tanít. Hiszünk az Jesus Christusban, az Atyának egyetlen egy szülött fiában, ki Dávidnak magvából való (!) test szerint, de állandó ²⁾ Isten mindörökké, az mint Szent Pál mondgya. Hiszünk az Szent Lélekben ugyan azon Apostoli Credo szerint, ki az Atyának és az Fiúnak örökké való lelke, ki szollott az prophétákban és az Apostolokban, és ki az mi mennyei örökségünknek foglaló zálagja. Ha ki pedig ebből az vallásból három Istent formál és minket három istenűeknek ítél, ám ő lássa, micsoda lélekkel cselekedji; de mi így tanultuk és így hisszük, ez (egész) világvaló igaz Anyaszentegyházbeli hivelkel egyetemben, hogy az nem három Isten, hanem hogy az Atya és a Fiú és az szent Lélek legyen az (egy) örökké való bizony Isten.

Erről mi többet mostan nem irhatunk kegyelmeknek; hanem az mi az Scholából irott levélre néz, arra azt mondgyuk jó lelki ismerettel, hogy sem minékünk, sem prédikátorunknak arra az szóra, az kiből kegyelmek ilyen igen felindult, akaratumk nem volt; sokkal inkább várasunk peccéti reá nem vettetett, noha kegyelmek azzal is búsított bennünket. Mind az által ha az esztelen iffú biztában, mint ismerő baráttyának irván, olyan szót ejtett (akkivel annak is az jó iffúnak hizelkedni³⁾ kegyelmeknek nem kellett volna) kegyelmek értelmes ember lévén, egy gyermeknek irásan nem illik, hogy ilyen igen felháborodgyék kegyelmek; fcképpen holott mi az mi Istenünkre és hitünkre az kegyelmek rendin való emberektől sokkal nagyob szidalmakat és rágalmasásokat⁴⁾ hallunk, kiről miért hogy nem tehetünk, az bosszúállást és az büntetést arra hadgyuk, az ki igazat ítél,—jól tudgyuk, hogy szidalommal és egymásnak rútitásával ellenkező tudománt meg nem győzhetünk. Azért, ha abban mi vétek esett, minthogy esett is, a kiről ötet eléggé megfeddettük és pirongattuk, kegyelmek is ezt az tudatlan iffúságnak tulajdonítsa. Továbbá, hogy kegyelmek azon is panaszkodik, hogy házunknál szállást nem adunk és veletek edgyütt sem eszünk, sem iszunk: kegyelmek ezen ne csudálkozzék, mert mi az Isten igéiből eleitől fogván így tanultuk, hogy az kik mi közinkben új és idegen tudománt hoznak, azoknak ne köszönyünk és házunkban se fogadgyuk őket.

Végezetre, holott az mi prédikátorunkat vetekedésre kíványátok és abból akarjátok velünk megutáltatni (hogy ha oda nem megyen és

¹⁾ Jankovichnál: elidegenítették.

²⁾ Az unitár. főisk. példányában: áldandó.

³⁾ U. o.: nem kellett volna kegyelmek előtt bölcselkedni.

⁴⁾ Jankovichnál: káromlásokat.

az tí kegyelmetek prédikátorával meg nem disputál: tehát lássuk, minémű tisztességet adunk néki érette), erre is azt felellyük, hogy ebből mi velünk semmiképpen meg nem utáltathattjátok s nem is vesszük kegyelmetektől jó néven az ő kegyelmén tött gyalázatokat. Mert ő mindenkor kész volt s mostan is kész volna az igasságnak oltalmazásában elő állani, csak hogy mi arra jó módot és alkalmatosságot találhassunk. De ilyen veszedelmes időben jó mód és nagy ok nélkül efféle veteke-dést indítani (mely csendesesen meg nem lehetne, az mint kegyelmetek gondolta) nem itéllyük illendőnek lenni; mindazáltal ha Isten ő Felsege időt és jó alkalmatosságot mutat, nagy örömet készek leszünk az kegyelmetek kívánságának engedni. Holott pedig kegyelmetek azon is panaszkodik, hogy némelyek közlünk kegyelmeteket szidalmazták, arra azokat nem az mi prédikátorunk tanította; az eretnek nevet is nem mi költöttük előszer kegyelmetekre; ¹⁾ azért csak mi reánk (igazán) nem haraghattok érette. Kívánók, (hogy) ha kegyelmeknek efféle név bátor ne adatott volna, mert mi az tí kegyelmetek gyalázattában nem gyönyörködünk; de mi nem tehetünk rólla, és senki száját be nem dughattuk; osztán mi is az kegyelmetek rendiről azon nevezettel illetetünk; kit noha nehezen szenvedünk, de (mégis) mindazáltal azt is az igaz Istennek itéletire kell hadnunk. ²⁾ Isten éltesse és áldgya (meg) kegyelmeteket mind lelki-testi ajándékival, és engedgye ő Felsege, hogy az igasság helyén maradhasson, az hamisság pedig elromoljon. Amen. ³⁾

Iratott Tholnán 27. July ⁴⁾ 1588. Fótveos Imreh tholnay Fő biró, mind az töb tanácsbeli Uraimmal egyetemben.

„Ez válasz adás mikor az tholnaiaktól meghozatott volna az pécsieknek és Bereki András eszébe vötte volna, hogy kívánságának nem szolgálna az ügy ⁵⁾ (mert mind eddig köztünk Pécsét várakozott vala és beszélgetésekkel magát ajánlotta volna) ⁶⁾ mindgyarást tétovázni kezdé és azt kezdé mondani, hogy ezt tudván, ő meg sem indult volna Tholnáról (abban mit értett légyen, ő maga szíve tudta; de én soha gonosz végre nem tudtam magyarázni; mert annyira bizom vala fogadásához, hogy fejemet le mertem volna mellette tenni),

¹⁾ Czelzás Illyés püspökre és a herczegszöllösi zsinat határozataira.

²⁾ Vesd össze e kijelentés fennebbi részével: „kikről mivel hogy nem tehetünk, az bosszúállást és az büntetést arra hadgyuk, az ki igazat itél.“ Érdekes nyilatkozat ez 15 évvel a Nagy-Harsányban oly nagy garral történt eretnekirtó fellépés után. Ime a budai disputatio kétségtelen hatása.

³⁾ Látni való, hogy a tolnai prédikátort hatalmasan védő tolnai levelet maga Decsi Gáspár szerkesztette; épen úgy, mint a pécsi tanács levelén is fölismerszik a Válaszuti György tolla.

⁴⁾ Az unitár. főiskola példányában tévedésből: 17. July.

⁵⁾ U. o.: az vége.

⁶⁾ Úgy látszik, Bereki azt hitte, hogy az unitáriusok és kálvinisták újabb összetűzésénél ismét az előbbieket győznek s a tolnai köznép a pécsiek példáját követi. Becsvágyó czéljaira akarta felhasználni e változást s az, úgy látszik, számításán kívül esett, hogy Decsi és a tolnai tanács kitér az összeütközés elől.

kezde azért mozgodni ¹⁾ mindgyárást, hogy ő haza megyen; el is mégyen vala csak gyalog is, oly igen (nagy) háborodott szívvvel vala; de én nem akarám; hanem két forintba fogadék kocsit ő néki, ²⁾ kit az uraim megfizettenek, és azon bocsátám el illy reménség alatt, hogy ha maradásának módgyát nem ismerné, azon kocsin csak, ő magát viszsza hozhatná; avagy ha jobbnak itélné, izenne: több kocsit küldenék utánna. Igy azért töllünk eltávozván, az olta semmi jó reménséget nem hallottam felőle, sem izenetet egyszernél többet nem vöttem tőlle; mert nyilván értettem, hogy megrántotta az zablát és minden jó fogadását elfordította. ³⁾

Mentek vala közzülünk, azaz Pécsen lakó polgárok közzül, várasnak szükségiért, várasnak hagyományából, hárman azután nem sok nappal Budára, hol mulatásokban mikor az kewiek ⁴⁾ is ajándekokkal az passához érkeztének volna, és ezekkel szóban, beszédben elegyedtenek volna, végre egymást kezességül veszik ilyen ok alatt, hogy ha bántása nem lenne Pécsen az ő prédikátoroknak, tudni

¹⁾ Jankovichnál: morgodni.

²⁾ Mai pénzürtékben 20 frt. V. ö. Századok. 1889. 657.

³⁾ Bereki jellemrajzát kiegészíti az emlékirat egy másik helye. Mikor ugyanis a gyülekezet előtt még maga Választi György ellen is megvédelmezni ígérte újabb valását, Választi következő megjegyzést fűzi e kijelentéshez:

De a mint halljuk, csak kisasszonyhavanak (august.) tizenegyed napjáig tartott ez az nagy fogadás, ígret és vitézkedés, még tudni illik Tholnára nem jutott; de haza érvén, különben prédikállott, az ő gyülekezetit ujonnan megkövette, szíván és pecsétes levelét az háromságban való megmaradásáért örök fogadás szerint ajánlotta. Melynek, ha úgy vagyon dolga, az mint hallom, jobb lett volna régen azelőtt meghalnia, hogysem magát így minden részről megcsufoltassa, és elevenül magát földben temesse. Kiről én sok jó írásit adhatnám elő; de nem adom ideig, ne láttassék én tölem boszú állása;*) hanem hagyom az élő Istenre, és kérem, hogy mind addig kergesse, míg igaz poenitentia tartással ő Felségét megkövethesse és lelkivel egyetemben el ne vesszen. Erről többet nem irok mostan és ne talám ezt is nem jelentem vala felőle, hogy ha az Máthé uramnak közinkben való jövésének okáról nem kellett volna emlékeznenem. De miért hogy immár első okát megérthettük az kösségnek indításából lenni. . . . Ezekből jövendőlm az Máthé uramnak hozzánk való jövetelit másodsor, t. i. az (két város közt váltott) leveleknek Gáspár uramtól hírré adásából és azután Bereki Andrásnak felőlünk való beszélgetéséből, melyet tudom, ha gonosz végre beszéllett volna, hogy mi vagy harcosok volnánk, vagy kevélyek vagy az igazság ellen tusakodók, Máthé uram közinkben nem jött volna olyan bátorsággal és minden társbeli bizonyság nélkül, ő maga Pécsen lakó embernek kocsijára magát adván. Pécsi Disputatio: 4. 11. — Jankovich: 21. 32.

⁴⁾ Kevick, vagy köviek: Ráczkeve, vagy mint ma is ejtik: Ráczkevi lakosai.

*) Jankovichnál: boszú állásom.

illik Scaricza Máthénak, ők reá birnák, hogy elmenne Pécsé; sőt az polgárokban is négyen vagy ötön elmennének véle és az köztök való szóbeszédnek hallgatói lennének. És arról mikoron a pécsiek mód (rend) szerint kezöket adták volna, hogy minden bántás nélkül meglenne az beszélgetés és onnét az megtérés; viszontag csak hogy ők is erre adnák magokat kezesség szerint, hogy mikor az mí prédikátorink kegyelmetekhez jönnének, bántások ne lenne: ők is erre fogadást tesznek, és így egyik fél az másikat jó reménségben hadta Buda alatt. Ezt énnékem, hogy haza jövének, megbeszéllek és javallám dolgokat. Nem sok idő mulván azért lön az Máthé uramnak ez dolognak beszélése után (hozzánk) Pécsé jövése.

Mikor Istennek segítségéből Augustusnak 27. ¹⁾ napjára virattam volna, szokásunk szerint ebben kezdék szorgalmatoskodni, miképpen lehessünk szemben új bégünknek vajdájával, ²⁾ ez köztünk levő pápistáknak papjával egyetemben, István pappal. ³⁾ Melly dolgunkban mikor eljártunk volna, történék térésünk Szabó András hoz, kitől mikor tudakoznám Tholnára lött járásának szerencséjéről és Bereki Andrásnak híreről: ha igaz volna-é, az mit felölle hallottunk; és mikor az András pap dolgára nem felelhetett volna, Racsai János deákot szollítá és ő bizonynyal beszélli, hogy irását is hitinek megtagadása felöl látta volna; sőt ugyan ki is irta volna leveliből ⁴⁾ az háromság Isten felöl való vallásának summáját. Ez meglévé, mondá ugyan azon Racsai: Ám most is jöve egy pap Tholnáról az én kocsimon, jó volna meglátnod, — és mikor neviről kérdettem volna, ki légyen, felelé: Én azt hidgyem, hogy Máthé. Ezt hallván, mindgyarást gyanú kérdéssel kérdem, ha ne talám az kewi prédikátor volna; és mikor azt erősítette volna, mindgyarást kételenítém házához jöni Racsait, hol szállása vala. . . .

KANYARÓ FERENCZ.

¹⁾ Az unitár. főiskola példányában: 17.

²⁾ Jóságigazgatójával.

³⁾ Tehát unitárius és pápista pap goudviselői a népnek. Kálvinhitű papnak híre sincs már Pécsen.

⁴⁾ T. i. Racsai János, a ki buzgó katolikus volt, kiirta a B. András hitleveléből.

„TÖBB VILÁGOSSÁGOT!”

— Egyházi beszéd. *) —

I. Móz. I 3. „Legyen világosság.”

A zsidó nép valóságos története Mózesrel kezdődik. A mit szent könyvünk azt megelőzőleg tartalmaz, mythológiának tekintem. Minden nemzet mythológiája szép, de emelkedettebb aligha van, mint Izraelé. Lélekemelő az egészében s tanulságos részleteiben. Minden részletei között a teremtés történetét szeretem leginkább. Nem tagadhatjuk meg, hogy Izrael mythológiájának némely részletei az idegen nemzetekéiből vétettek át, több vagy kevesebb módosítással s köztük az özönviz mondája teljesen a babylonbeliektől; mindazonáltal én úgy hiszem s még ez idő szerint úgy tudom, hogy a teremtés története, a mint az Mózes első könyve első részében van leírva, egészen héber elmének a szüleménye. De ha nem így van is, annyi mégis bizonyos, hogy olyat csakis egy mindeneket figyelemmel vizsgáló, fenkölt értelem és gondolkozás teremthetett. Mily bámulatos a kezdés: „Legyen világosság!” Világosság a teremtés kezdete. Mily gyönyörű a fokozatos haladás, míg e természeti világban megjelenik a természeti ember is.

Világosság a kezdet a lelki, a szellemi világ megteremtésénél is. Az örök alkotó „legyen“ szava itt is megteremté a világosságot, csakhogy ellentétben a természetivel, mely külsőleg azonnal szétárul; az a mi bensőnk mélyén van elrejtve. Szellemi világunk felépítését a teremtő reánk bizta, kegyelmével és segedelmével támogatván mindnyájunkat. Mielőtt szellemi világunk felépítéséhez kezdenék, ki kell kutatnunk a világosságot.

Jézus volt az első, ki rámutatott, hogy hol leljük meg a szellemi világosságot; ő mutatta meg, hogy miképp lehet és kell szellemi világunkat felépíteni. A Jézus szellemi világa tökéletes volt; Pál apostol azt „új teremtés“-nek nevezi. Az emberek megért-

*) Elmondott Kolozsvárt 1889. sept. 1-én a főtanács gyűlés alkalmával.